

Hat Sanatında Besmele III - Bağlam, Motif, Geometrik Form

Mahfuz ZARİÇ¹

¹Yard. Doç. Dr. Batman Üniversitesi, mahfuzzaric@gmail.com

Geliş Tarihi/Received:

27.05.2017

Kabul Tarihi/Accepted:

25.12.2017

Yayın Tarihi/Published:

27.12.2017

ÖZ

Resim ve heykel sanatlarına mesafeli yaklaşan İslam sanatçıları çizgi hünelerlerini daha çok hat sanatıyla ortaya koymuşlardır. Hattatlar, çalışmalarında başta Allah ve Muhammed lafızları olmak üzere Esmâ'ül Hüsna, ayetler, hadisler, şiirler ve özlü güzel sözlere yer vermişlerdir. İslam inanç ve uygulamalarında önemli bir yer tutan Besmele lafzı da hat sanatında önemli bir yer tutmuştur.

Hattatlar, Aklâm-ı Sitte öncesi kûfî ve ma'kıl'î; Aklâm-ı sitte'den muhakkak, reyhanî; sülüs, nesih; tevki' ve rikaa', Aklâm-ı sitte sonrası ise ta'lik, divanî ve rik'a hatlarıyla Besmele örnekleri ortaya koymuşlardır. Besmele hatlarının elde edilmesinde pek çok istifleme ve yazım tekniğinden yararlanmışlardır.

Söz konusu Besmele örneklerinin bir kısmı "Hûd Sûresi'nin 41., Neml Sûresi'nin 31. ve Nahl Sûresi'nin 89. ayeti gibi farklı ayetleri ve bazı hadisler bağlamında hat sanatına konu edilmişlerdir.

Bazı hattatlar da ortaya koydukları Besmele yazılarıyla anahtar, gemi, güvercin, tuğra, nar gibi çağrışım gücü zengin motifler, çeşitli geometrik formlar ve resimler elde etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Hat sanatı, Besmele, motifler, geometrik formlar

Formula “Bismillahirrahmanirrahim” In Line Art Iii - Context, Motive, Geometric Form

ABSTRACT

Islamic artists who approached the distance to the painting and sculpture have shown their drawing talents especially by line art. Calligraphers have gave place to words “Allah” and “Muhammad”, “Esmâ’ül Hüsna (The names of God)”, verses, hadith, poetry and beautiful concise words in their work

The Calligraphers have esteem the formula “Bismillahirrahmanirrahim” that has been seen in Islamic beliefs and practices.

The calligraphers have penned the sorts of Besmele by ancient fonts “kûfi, ma’kıl’î; muhakkak, reyhanî; sülüs, nesih; tevki’, rikaa’ ” that had been named as six pen/Aklâm-ı sitte and “ta’lik, divanî, rik’a” that had been occurred after six pen/Aklâm-ı sitte from sixteenth century to date.

Furthermore some of the samples of Besmele forms have been subject of calligraphy in the context of some verses of Holy Qur’an like Chapter Hûd/41, Chapter Neml/31, Chapter Nahl/89 and some hadiths.

Some calligraphers have achieved various motives like “key, ship, pigeon, monogram and pomegranate” and geometric forms, pictures and powerful connotations via Besmele patterns that they revealed.

Keywords: Islamic line art, Besmele, aesthetic, six pens/Aklâm-ı sitte, motives

1. GİRİŞ

Burada ele aldığımız hat örneklerinin dinî niteliklerinin yanı sıra öncelikle birer sanat eseri olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Hattatların diğer sanat dallarının icracıları gibi güzelliği/estetik değeri hedef gözettileri, eserlerinde sergiledikleri hünerleriyle adeta birbirleriyle yarıştıkları unutulmamalıdır.

Hat sanatı ile genel olarak Arap alfabesine dayalı İslam yazısının güzel yazımı kastedilmektedir. Hat sanatı sadece bir yazma çizme eylemi de değildir. Diğer benzer sanatlardan farklı olarak hattatlar kullanacakları kâğıtları hazırlarlar, aharlamak, mührelemek gibi bir dizi işlemde geçirirler. Hat sanatında kullanılan diğer pek çok yazı araç gereci gibi mürekkep de çoğunlukla bizzat hattatlarca hazırlanmaktadır.

Kuram

Bu çalışmanın gayesi hat sanatçılarının zengin hayal gücünü dikkatlere sunmaktır. Resim ve heykel sanatlarına mesafeli yaklaşmış olan İslamî sanat geleneğinde hat sanatındaki çeşitliliğe ve birikime, “Besmele” örneği bağlamında dikkat çekmektedir.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada hat sanatında önemli bir yer tutan Besmele örnekleri üzerinde durulmuştur. Besmeleler; hattın oluşumunda gözetilen bağlamlar, hattın oluşturduğu motifler ve geometrik formlar itibariyle ele alınmıştır.

3. BULGULAR

1. Bağlamları ve Kendisine Eşlik Eden İfadeler Bakımından Besmele Örnekleri

1.1. Neml Sûresi 89. Ayette

Aşağıdaki örnekteki gibi pek çok Besmele hattı Hz. Süleyman, Hz. Belkıs ve Hüdhdüd’ün anlatıldığı Neml Sûresi’ndeki kıssaya atıfta bulunmaktadır.

Bakkal Arif Efendi

Hilye içi Besmele

(ALPARSLAN, Ali, **Osmanlı Hat Sanatı Tarihi**: 90, Vakıf Müzesi)

Esmâ İMRET

Ali ALPARSLAN Fotoğraf Koleksiyonu

(Osmanlı Hat Sanatı Tarihi: 130)

1.2. Hûd Sûresi 41. Ayette

Besmele'nin özü olan bismillah lafzı Hud Sûresi kırk birinci ayette de yer almaktadır:

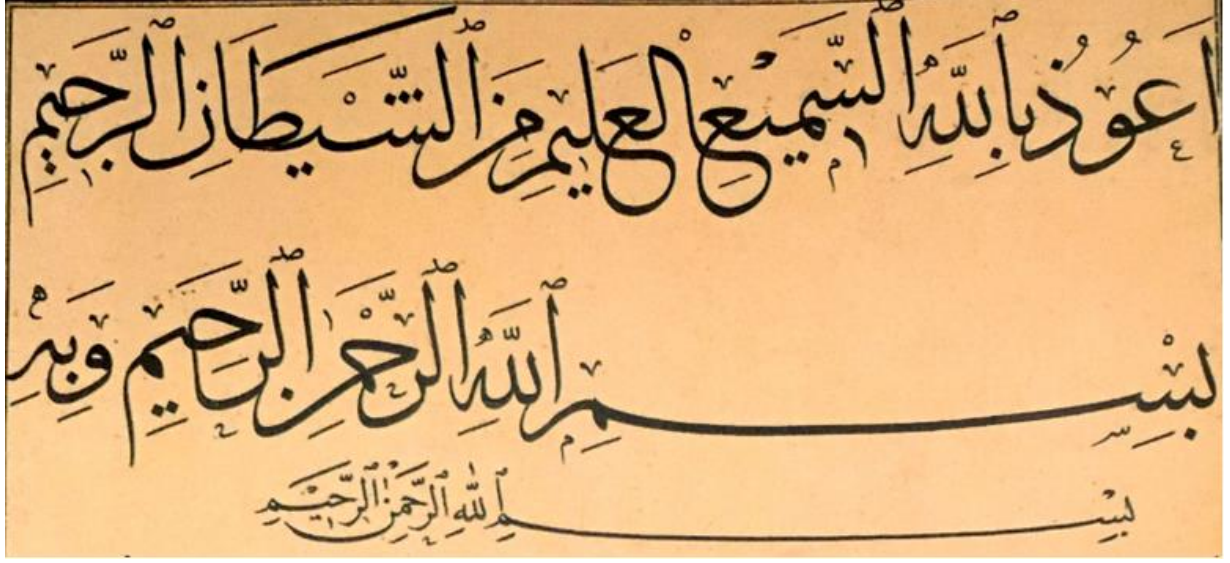
“[(...) ‘Onun yüzüp gitmesi de durması da Allah’ın adıyladır. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.’ (...)]” (Hûd 41)

(DERMAN, M. Uğur, **İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı**: 136)

1.3. Nahl Sûresi 89. Ayetten Hareketle “E’uzu” İbaresiyile Birlikte

Besmele ile birlikte kullanılan ifadelerden birisi de “E’uzu/Sığınırım” ibaresidir. Bu ifade Nahl Sûresi 89. ayette “Kur’an okuyacağın zaman, kovulmuş Şeytan’dan Allah’a sığın.” biçiminde yer almaktadır. Bu ifade bir hadiste ise “e’uzubillahis-semi’l-alimi mineş-şeytan-irracim” (Tirmizî, Fedâilü’l-Kur`ân 22) olarak yer almakta ve Haşr Sûresi’nin son üç ayetinden önce okunması tavsiye edilmektedir.

Mahmud Celâleddin

(ALPARSLAN, Ali, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi* : 130-TSM, GY, 268/1b)

1. 4. İkra Süresi 1. Ayet İle

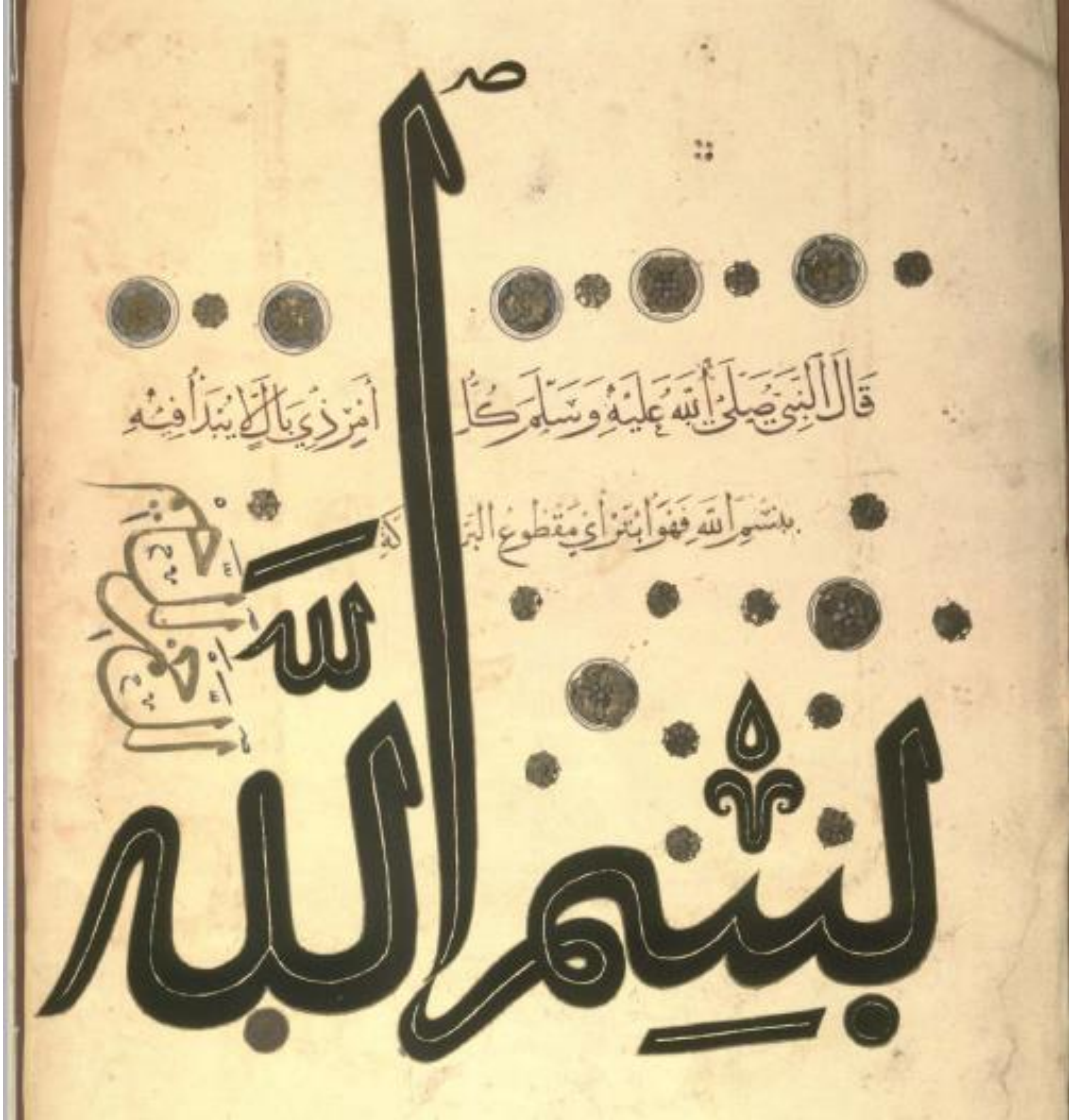

Rif'at Efendi

([İnal] İbnülemin Mahmud Kemal, 1955: 331)

Besmele formuna benzetilerek “Bismirebbikellezihalek / Yaratan Rabbinin ismi ile...” lafzı yazılmış. “İkra” / Oku!” kısmı ise üstte ortada. En üst satırda “E’ûzu...” ifadesi orta sırada ise Besmele yer almakta.

1.4. Hadisler Bağlamında

(DERMAN, M. Uğur, **İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı**: Kn. S. 50)

Yaklaşık 15 mm'lik tûmar hatlı.

“Kullu emrin zî bâlin lem yubde’ fihî bismillahi fehuve ebter”

“Besmele ile başlanılmayan her iş bereketsizdir, ebterdir.” (Ahmet bin Hanbel-Müsned 2-359)

Süleyman BERK

(Meşk IV: 220, 221)

“Kul Bismillah tecid ‘avnallahi.”

“Bismillah de, Allah’ın yardımını seninle olsun.” (Beyhakî)

2. Hattın Oluşturduğu Motif İtibariyle Besmele Örnekleri

2.1. Anahtar Motifli

“Bismillahirrahmanirrahim miftahi kullu kitabın/Besmele her kitabın anahtarıdır.” hadisi, Hâkim el Nişâburî'nin El-Mustedrak alâ el-Sahîheyn adlı hadis külliyyatında yer almaktadır. Besmele motiflerinde sıklıkla rastlanan motiflerden biri de gerek bu hadisten gerekse anahtar nesnesinin özgürlüğü, başlangıcı simgelemesinden ötürü “anahtar” olmuştur.

Metin işleme yazılımlarında *Besmellah_2.ttf*, *Yazı Tipi Boyutu*'nu 72 olarak atadığınızda yazdığınız

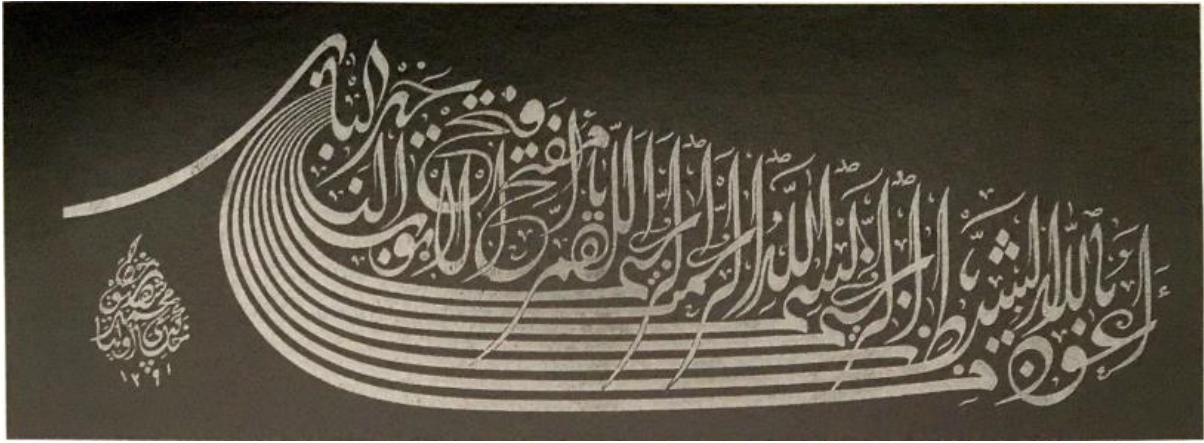
“e” harfi ise

şekline dönüşmektedir.

Anahtarlar kapalı kapıları açar. Kuruluşa, refaha, hayra, özgürlüğe vesile işaret eder.

2.2. Gemi-Kayık Motifli

Gemiler selamete çıkmayı, güvenli limanlara ulaşmayı hatıra getirir.

Şefik Bey

Ali ALPARSLAN Fotoğraf Koleksiyonundan

(ALPARSLAN, Ali, **Osmanlı Hat Sanatı Tarihi**: 195)

Celî divanî hatlı.

Yusuf Çoşkun BENEŞE

(BENEŞE, Yusuf Coşkun, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 6: 34)

Ta'lik hatlı.

2.3. Kuş Motifli

Besmele lafzının yazımında en sık kullanılan kuş motifler çağrışım güçleri zengin olan güvercin, kuğu ve turna olmuştur.

Kuş motifli Besmele örnekleri Neml Sûresi'nde öyküsü anlatılan Hüdhüd kuşunu da hatıra getirir. Cinlerden, insanlardan ve kuşlardan ordularıyla hareket eden Hz Süleyman, Hüdhüd'ü niçin göremediğini sorar. Kendisine apaçık bir delille gelmedikçe de onu ağır bir şekilde cezalandıracağını ya da kafasını keseceğini söyler. “Senin bilmediğin bir şey öğrendim. Sebeden sana sağlam bir haber getirdim.” diyerek çıkagelen Hüdhüd'ü Hz. Süleyman elçi tayin eder. Ona “Benim şu mektubumu götür onlara at, sonra da yanlarından ayrıl ve ne sonuca varacaklarına bak.” der. Mektubu alan fakat henüz daveti kabul etmemiş olan Sebe Kraliçesi Hz. Belkıs, der ki: “Ey ileri gelenler! Bana çok önemli bir mektup atıldı. Mektup, Süleyman'dan gelmiştir. O, ‘Bismillâhirrahmânirrahîm’ diye başlamakta ve içinde ‘Bana karşı büyüklük taslamayın ve teslimiyet göstererek bana gelin’ denilmektedir.” (Neml 17-31)

Bilindiği gibi burada bahsi geçen Besmele lafzı ayet metni içinde yer alan yegâne örnektir. Böylece yüz on dört sûreli Kur'an'da –başında Besmele bulunmayan Tevbe Sûresi ile birlikte- Besmele sayısı yüz on dörde ulaşmaktadır.

Güvercin olabileceği düşünülen Hüdhüd'ün haberciliği, Hz. Süleyman'ın dışındaki insanları da anlayabiliyor olması, insanların ne yapacaklarına bakabilmesi, aynı sûredeki karıncanın Hz. Süleyman ve ordularını yargılabasına “Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesinler” (Neml 18) diyen ve Kral Peygamber Hz. Süleyman'ı tebessüm ettirip güldüren karınca, İslam medeniyetinde doğaya ve canlılara bakış açısını değiştirmiştir.

İlyas TANINMIŞ

Sedef işçiliği ve nesih hatla.

(İSMEK El Sanatları Albümü 2015: 53)

Celî sülüs hatlı.

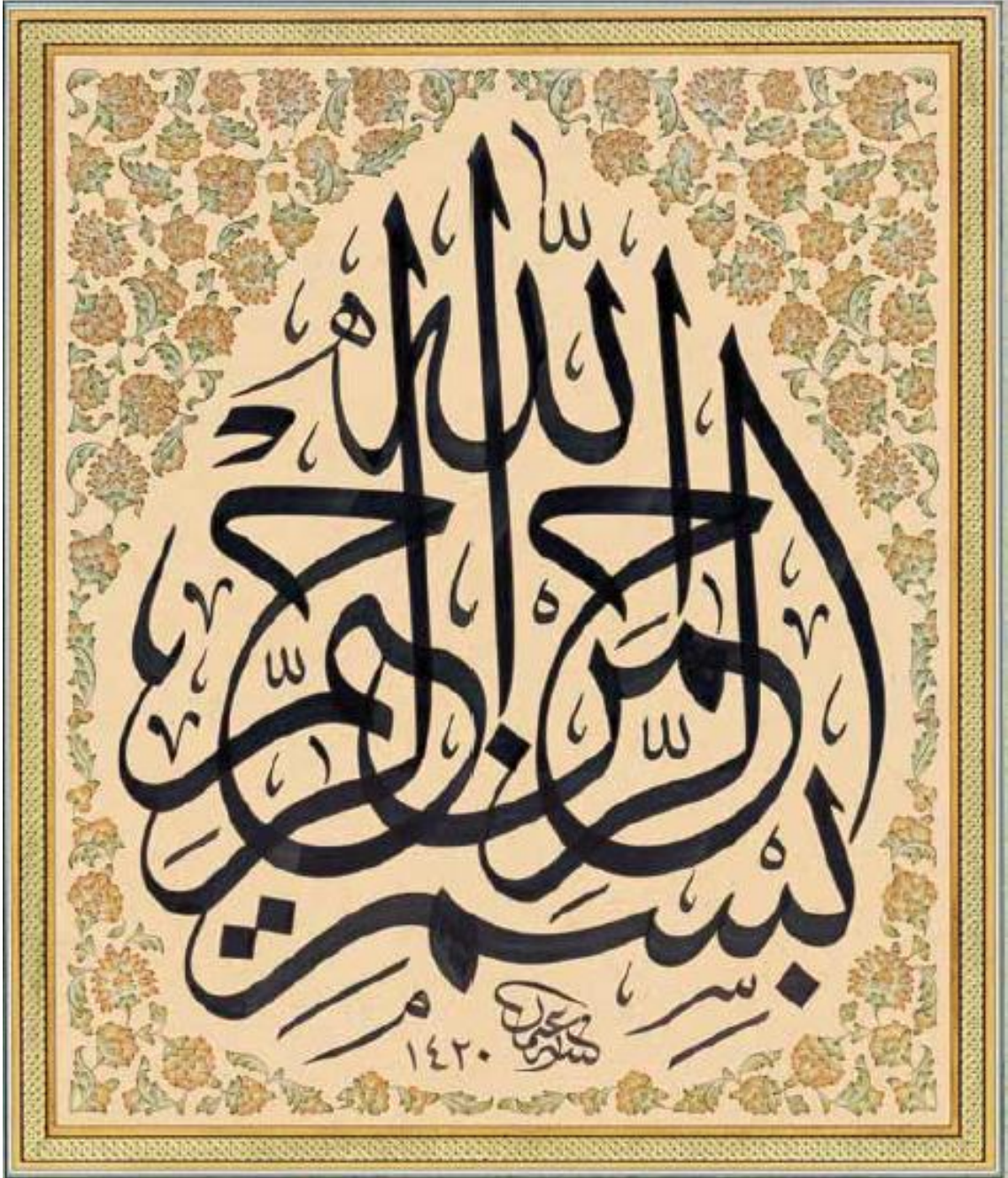

Emel N. ONGAN

(DORUK, Zeynep, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 21: 10)

2.4. Damla Motifli

Bir su damlası yağmuru, bereketi, toprağa karışmayı, özüne dönmeyi, fena'yı çağırıştırabilir.

Osman ÖZÇAY

Muhammed el-Murr Koleksiyonu

(BERK, Süleyman, **Hat Sanatı**: 114)

Gülsemin VELİDEDEOĞLU

(İSMEK El Sanatları Albümü 2015: 111) Celi divanî hatlı.

Melek AKDEMİR

(İSMEK El Sanatları Albümü 2015: 200)

Çiviler arasına gerilen iplerle hazırlanan filografik tekniğiyle Besmele,

Üç damla/üç lafız (Allah, Rahman, Rahim) üst üste sıralanmış.

Celî divanî hatlı.

2.5. Tuğra Motifli

Tuğra, bir tür geleneksel imza formudur. Beyze, zülfe, mahlas, kürsü, hançer, tuğ gibi çeşitli unsurlardan oluşur.

İsmail Hakkı ALTUNBEZER

(ALPARSLAN, Ali, **Osmanlı Hat Sanatı Tarihi**: 127-TSM, GY, 316/36)

Celî sülüs hatlı.

Hüseyin GÜNDÜZ

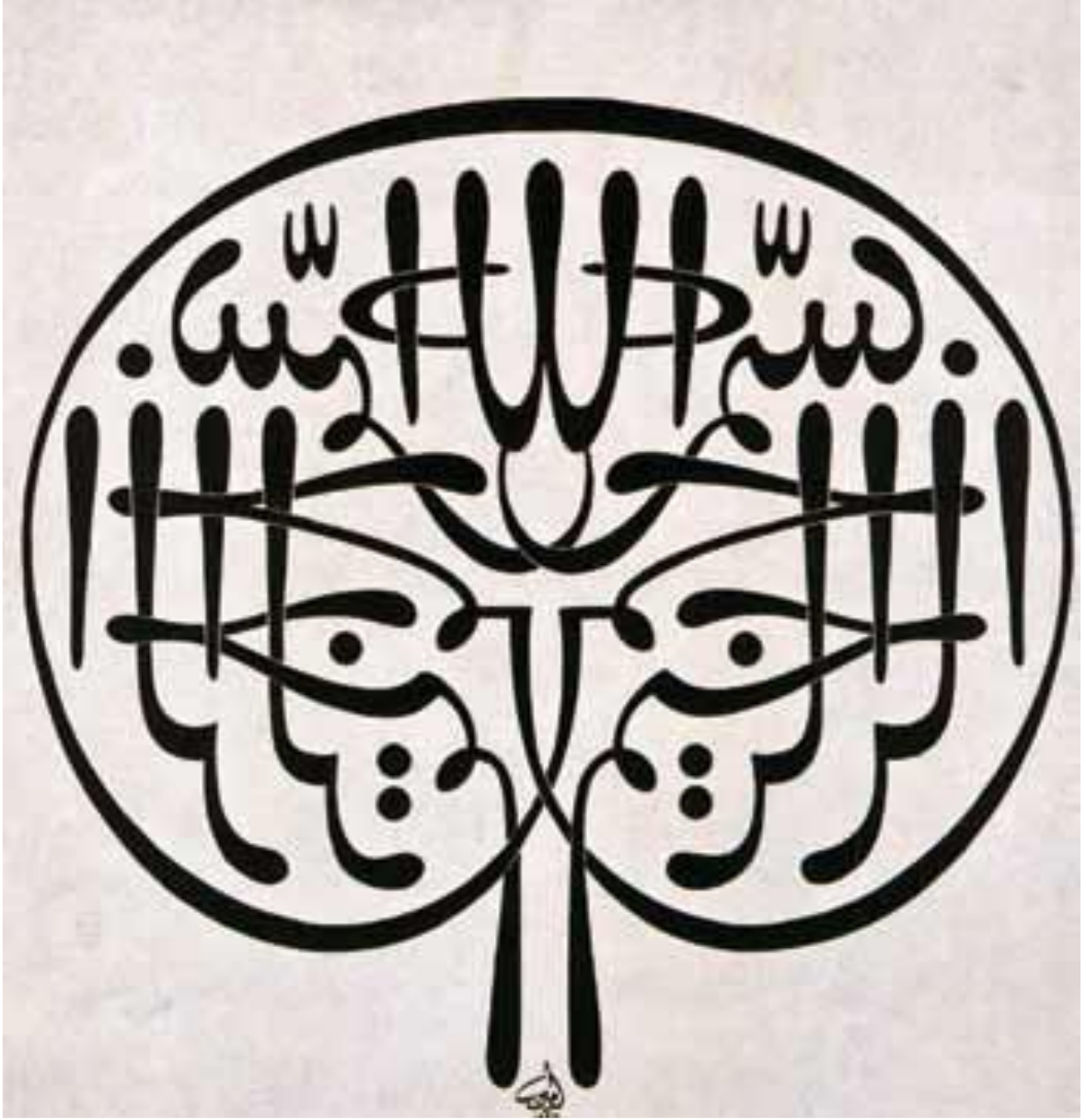
(TAŞKALE, Faruk, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 21: 10)

Mesut DİKEL

(GÜVEN, İrem, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 10: 47)

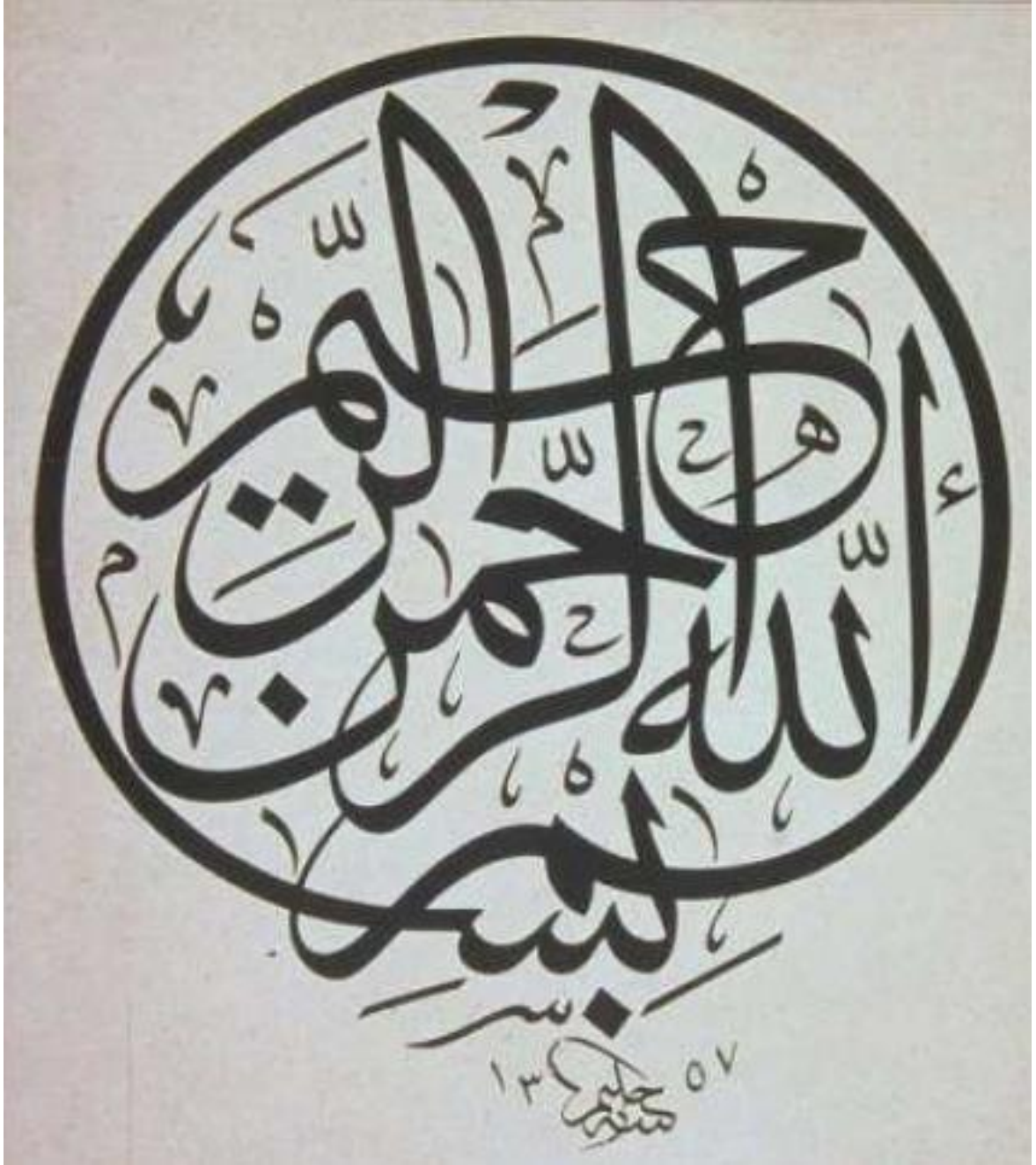
2.6. Nar Motifli

Emin BARIN

(ÇEVİK, Savaş, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 16: 69)

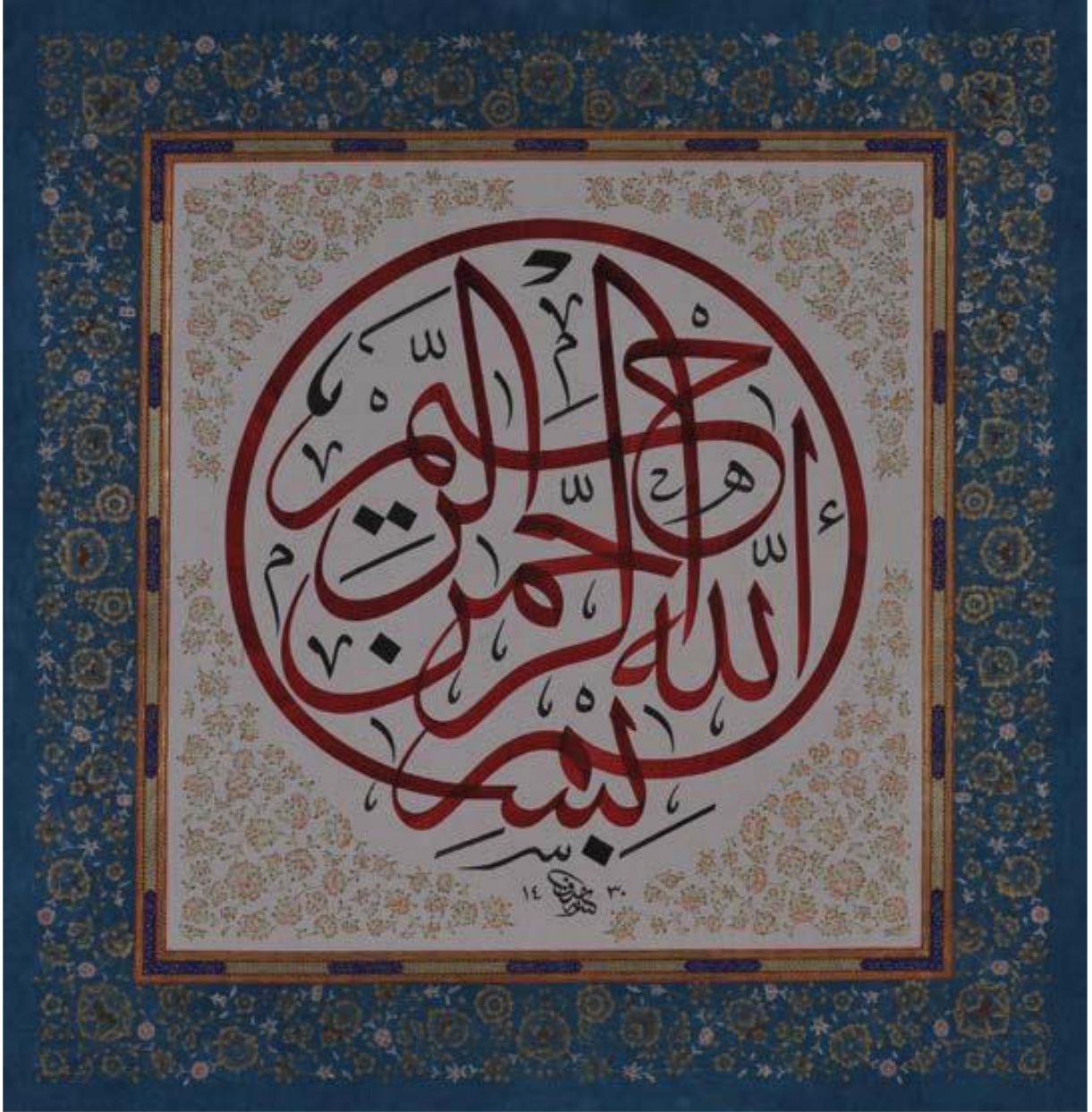
Müsenna hatlı

Halim ÖZYAZICI [Mustafa Abdülhalim Özyazıcı]

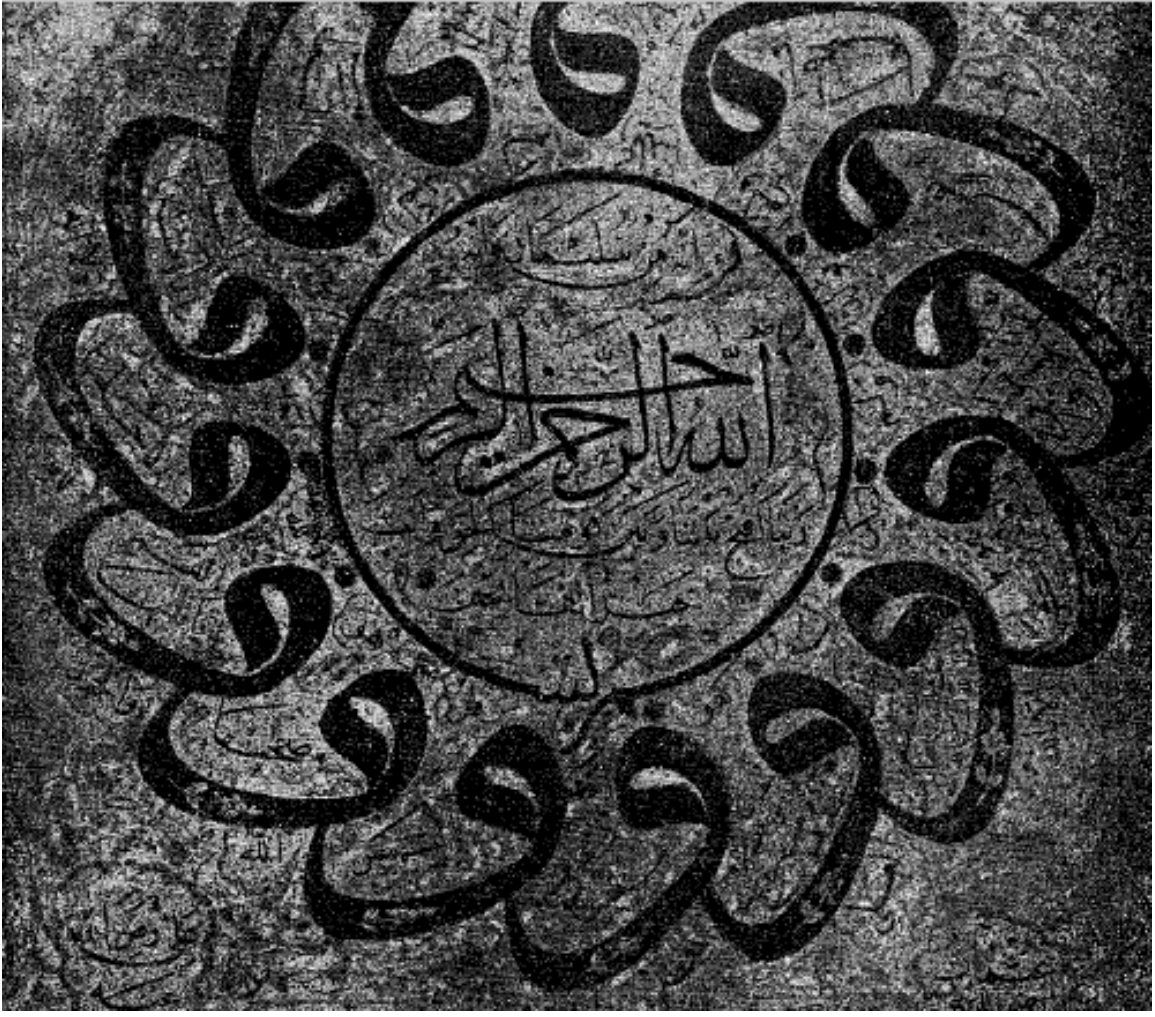
Süleymen BERK Koleksiyonu

(Özsaymer, Zübeyde Cihan, **Hat Sanatında Meyve İstifli Hatlar: 105**)

Menaf NAM

(Meşk IV: 193)

Aliyyülmısrî Efendi

Ekrem Hakkı Koleksiyonu

([İnal] İbnülemin Mahmud Kemal, 1955: 42)

Hat “va” harflerinin ortasına yazılmış.

3. Hattın Geometrik Formu İtibariyle Besmele Örnekleri

3.1. Müdevver/Dairesel Kubbealtı Hatlı

Müdevver, dairesel yazı demektir. Kubbealtı hatlar müdevver yazının örneklerindedir. Tasavvuf kültüründe devr/döngü, hayatla ölüm arasındaki yekpareliğin, sürekliliğin, başlangıca, öze, ruhlar âlemine, Allah'a dönüşün de simgesidir.

Süleymaniye Camii kubbesinde yer alan örgülü sülüs yazının Besmele kısmı.

(BERK, Süleyman, 2006: 24)

Celî sülüs hatlı.

Mehmet Tefik EbuZZiya

Yıldız Hamidiye Camii Kubbesi

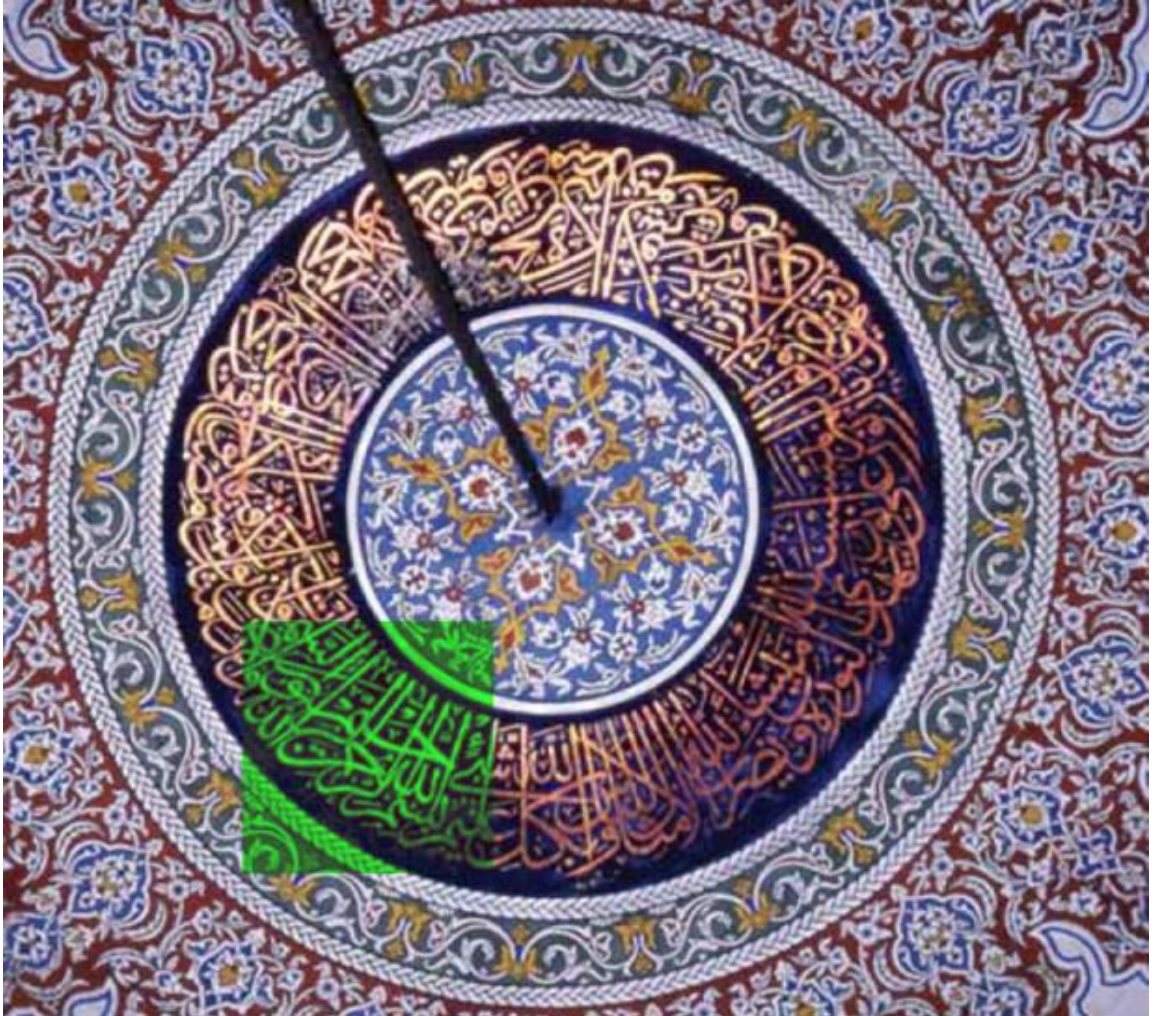
(BERK, Süleyman, 2006: 64)

Halim Bey [Mustafa Abdülhalim Özyazıcı]

Azapkapı Sokollu Camii kubbesi

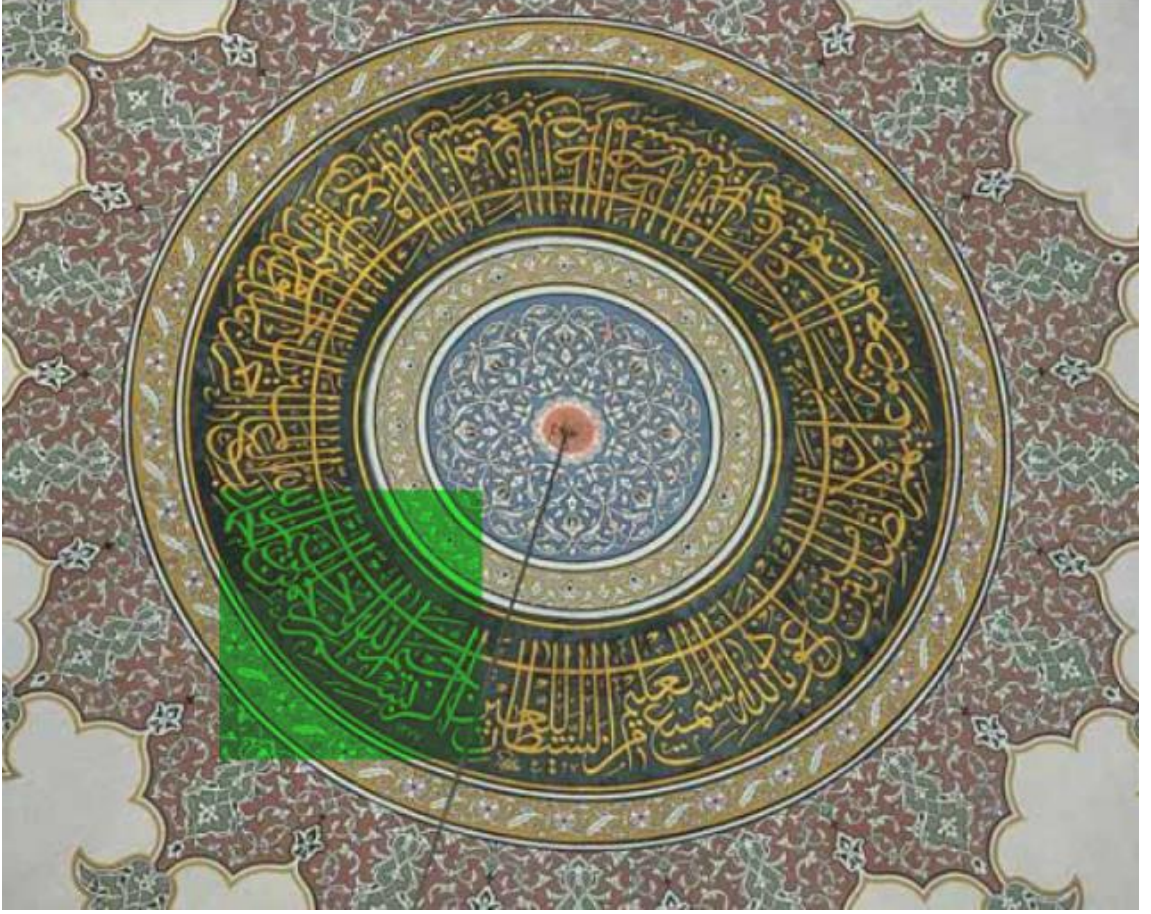
(BERK, Süleyman, **Hat Sanatı**: 109)

Hamid AYTAÇ

Eyüp Sultan Camii kubbesi

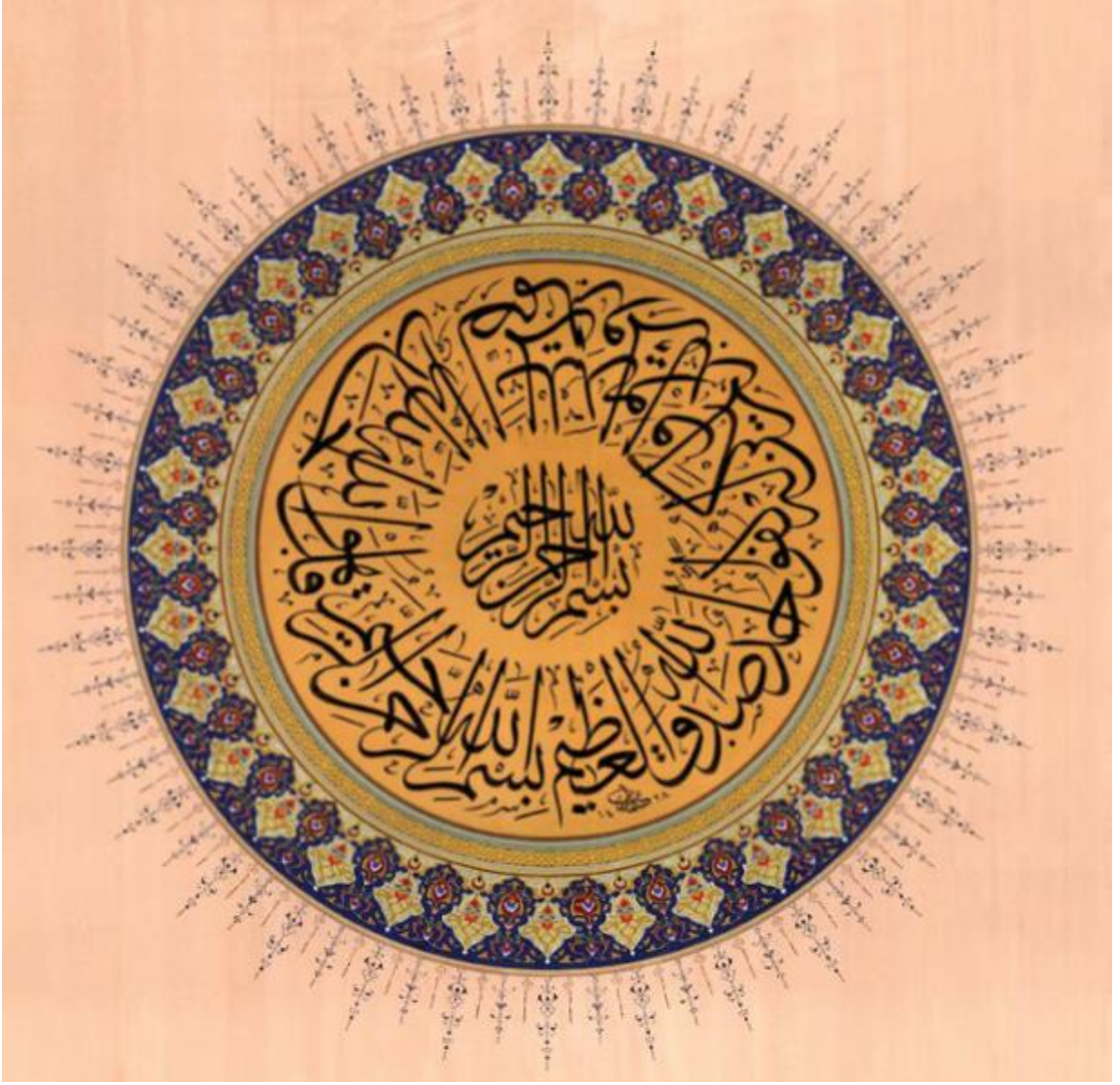
(BERK, Süleyman, **Hat Sanatı**: 110)

Halim Bey [Mustafa Abdülhalim Özyazıcı]

Ankara Maltepe Camii kubbesi

(BERK, Süleyman, **Hat Sanatı**: 111)

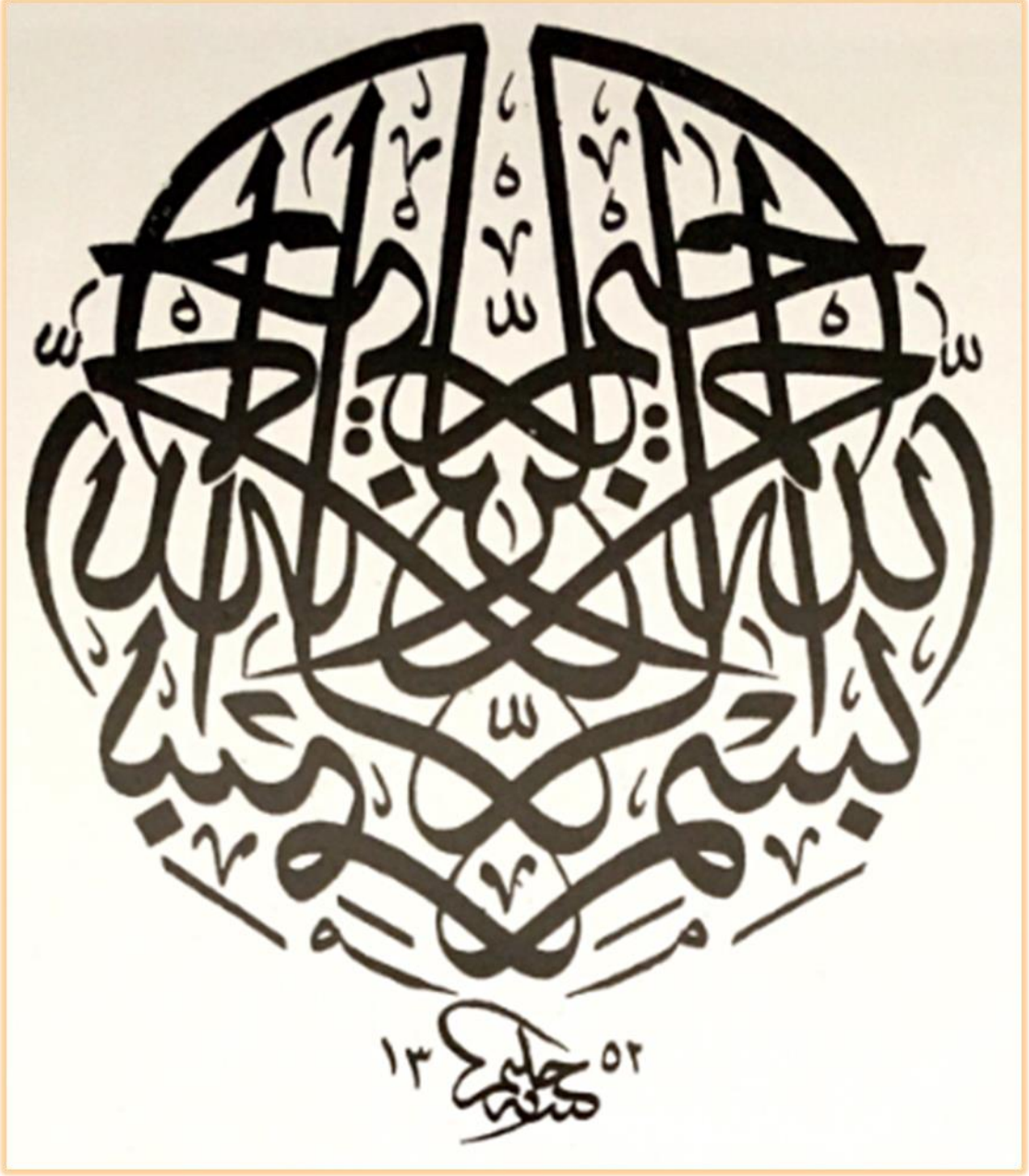

Turan SEVGİLİ

Tezhip: Asiye KAFALIER

(Meşk IV: 122, 123)

3.2. Güneş/Daire Biçimli

Halim ÖZYAZICI [Mustafa Abdülhalim Özyazıcı]

Ali ALPARSLAN Koleksiyonundan

(Osmanlı Hat Sanatı Tarihi)

Celî Sülûs Müsenna İstifli

3.3. Yarım Daire Biçimli Pencere Üstü

Yarım daire biçimli Besmele örneklerinin önemli bir kısmı camilerde pencere üstü yazısı olarak yer almaktadır.

Mesut DİKEL

(GÜVEN, İrem, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 10: 46)

Alaaddin Bey

Beşiktaş Sinanpaşa Camii

(BERK, Süleyman, **Hat Sanat**: 126)

3.4. Dörtgen Biçimli

Mehmet Arif VURAL

(Meşk IV: 196)

3.5. Elips Biçimli

Filibeli Bakkal Hacı Ârif Efendi

İstifli Besmele

(YAZIR, *Kalem Güzeli II*, 1974: 281)

Osman ÖZÇAY

(BERK, Süleyman, **Hat Sanatı**: 96)

Osman ÖZÇAY

Tezhip: Arda ÇAKMAK, Enver GARGAŞ Koleksiyonu

(BERK, Süleyman, **Hat Sanatı**: 128)

Zeynep KAKI

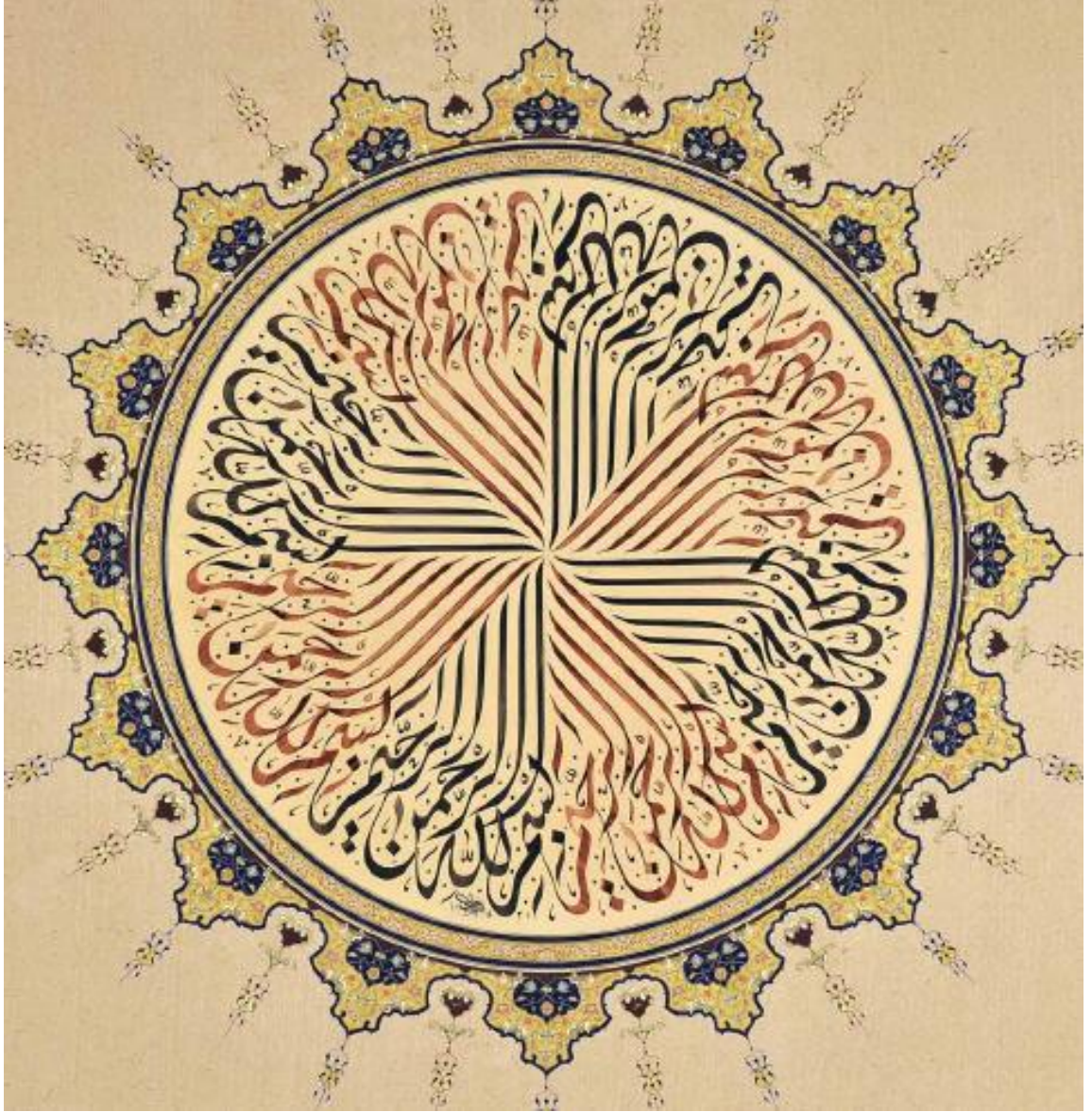
(İSMEK El Sanatları Albümü 2015: 44)

Hasan ÇELEBİ

Celî divanî (UĞUR, Sezen, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 13: 13)

3.6. Spiral Biçimli

Hasan ÇELEBİ

Celî Divanî

(UĞUR, Sezen, İSMEK El Sanatları Dergisi, S. 13: 8)

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

İslam hat sanatında Besmele lafızları bazı örneklerde sadece “Bismillah” biçimiyle, bazılarında ise “Bismillahirrahmanirrahim” şekliyle, bazılarında “İnehu min Süleyamane” lafzını takiple, bazılarında “E'ûzubillahimineşşetanirracîm” lafzını takiple, bazılarında “Bismillahi mecraha...” lafzını takiple ayetler bağlamında veya hadislerdeki bağlamlarıyla yazıya aktarılmışlardır. Besmele'nin özü olan “Allah” lafzı da bazen tek başına hat sanatına konu olmuştur.

Bazı Besmele yazılarıyla simgesel değerleri ve anlam zenginlikleri bulunan anahtar, gemi-kayık; güvercin, turna ve papağan gibi kuşlar; damla, tuğra veya nar gibi motifler elde edilmiştir.

Besmele örnekleriyle dairesel biçimli/müdevver, güneş/daire, yarım daire, ay/hilal, dörtgen, elips veya spiral gibi estetik geometrik formlar da elde edilmiştir.

Bunların dışında da imzalarına veya basılı olduğu kaynağa ulaşamadığımız için buraya almadığımız bazı hat örneklerinde merdiven, cami, seccade, nalın, semazen gibi nice özgün formlar ve motifler elde edilmiştir. Hat sanatı pek çok örnekte tezhip ve ebru gibi sanatlarla birlikte de icra edilmiştir.

5. KAYNAKÇA

- Alparslan, Ali, (2004), *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Benefşe, Yusuf Coşkun. (2008), “Besmeleye Gönül Veren Hattatlar”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 6, İstanbul: İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi
- Berk, Süleyman. (2006), *Hat San'atı Tarihçe Malzeme ve Örnekler*, İstanbul: İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi
- Bilgegil, M. Kaya. (1989), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât)*, Enderun Kitabevi, İstanbul:
- Çevik, Savaş, (2013), “Emin Barın'da Tâlim”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 16. İstanbul: İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi
- Derman, M. Uğur. (1992). *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, İstanbul: İrcica Yayınları
- Doruk, Zeynep. (2016). *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 21, İstanbul: İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi
- Güven, İrem. (2010), “Sedefin ve Metalin Ruhuna İnce Bir Dokunuş: Kesme Hat”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 10. İstanbul: İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi
- [İnal] İbnülemin Mahmud Kemal. (1955), *Son Hattatlar*, İstanbul: Maarif Basımevi
- (2015), *İSMEK El Sanatları Albümü 2015*, İstanbul: İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi
- (2009), *Kur'an-ı Kerim Meâli*, , Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
- (2013), *Meşk IV*, Küçükçekmece Belediyesi Uluslararası Geleneksel Sanat Buluşmaları Sergi Kataloğu, İstanbul: Kültür Sanat Basımevi
- Özsaymer, Zübeyde Cihan. (2008), “*Hat Sanatında Meyve İstifli Hatlar*”, Volume 3/5 Fall Ankara: *Turkish Studies*
- Taşkale, Faruk. (2016), *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 21, İstanbul: İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi
- Uğur, Sezen. (2012), “Reisü'l-Hattâtîn Hasan Çelebi”, *İSMEK El Sanatları Dergisi*, S. 13. İstanbul: İBB Hayat Boyu Öğrenme Merkezi
- Yazır, Mahmud Bedreddin. (1974), *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kelem Güzeli II. Kısım*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları